

STEFAN WAANDERS

Over de broers Karamazov

Stelt u zich eens voor: een liederlijke nietsnut die er genoeg in schept om vooral de pias uit te hangen en zijn reputatie van dwaas zorgvuldig koestert; tegelijk niet zo dwaas is of hij weet zijn zakelijke belangen voortreffelijk te behartigen en schopt het zo van praktisch niets tot iemand met een respectabel vermogen. Deze zonderling is twee keer getrouwd en heeft uit beide huwelijken kinderen. De eerste vrouw verwerft hij door schaking, maar zij loopt na enkele jaren weg met achterlating van een zoon. De tweede vrouw treitert hij tot wanhoop en zij sterft na enige jaren aan een onduidelijke zenuwziekte, twee zoons achterlatend. De vader vergeet zijn zonen domweg, zodat ze verwaarloosd al snel door anderen onder hun hoede worden genomen en op verschillende plaatsen opgroeien. Dan, wanneer deze jongens respectievelijk achtentwintig, vierentwintig en twintig zijn, duiken ze plotseling alle drie in hun geboortestad op. Ze ontmoeten elkaar... en hun vader. De oudste zoon wenst iets van een erfenis te regelen, waaraan zijn vader iedere medewerking weigert. De vader maakt ook nog eens avances naar een vrouw op wie de oudste zoon hartstochtelijk verliefd is. Daarbij weet hij het nadeel van zijn leeftijd te compenseren met ruime liquide middelen – ter waarde van de erfenis die de zoon claimt! – en de dame in kwestie heeft nog geen duidelijke keuze gemaakt. Kortom: voldoende explosief materiaal voor een goed bekeken soap-opera. Wanneer we echter weten dat de kroniekschrijver van deze gebeurtenissen Dostojevski heet, staat dat borg voor een Oedipus-verhaal dat het genre van de soap overstijgt. Deze ‘streekroman’ heeft onder de titel *De broers Karamazov* de wereldliteratuur verrijkt.

Deze laatste roman van de Russische schrijver is voor zijn doen redelijk gestructureerd. Wanneer de onenigheid over de erfenis en de rivaliteit tussen vader en zoon de spanningen hoog doen oplopen, wordt de vader vermoord aangetroffen, terwijl de oudste zoon met bebloede handen door de nachtelijke straten van het stadje snelt in het plotselinge bezit van een grote som geld en met de begeerde dame 'aan de rol' gaat. Door dit verhaal heen lopen andere lijnen van grote contrasten, zoals de bijna hagiografische schets van de starets Zosima die wordt afgewisseld met het tarten van overspannen vrome gevoelens wanneer deze als heilige vereerde oude monnik plotseling sterft, zijn lijk begint te stinken en het klooster in verwarring raakt. Daarnaast bevat deze roman in het boek 'De jongens' een klein meesterwerk, waarin Dostojevski naast de ontroerende gebeurtenissen in het kinderrijk ook treffend de vaak vergeten wreedheid laat zien waartoe kinderen in staat zijn.

Tussen de zorgvuldig opgebouwde verhaallijnen van deze roman vinden de ontmoetingen van de broers plaats en botsen de verschillende zienswijzen op elkaar. Het zijn deze gesprekken van de broers die voor het onderwerp 'ziel in de literatuur' vooral van belang zijn. Voordat we ons daarop concentreren, eerst een korte opmerking over Rusland.

RUSLAND

De geschiedenis van Rusland verloopt niet parallel aan die van West-Europa. Als randgebied van Europa heeft Rusland niet midden in de ontwikkelingen van de Europese geschiedenis gestaan. Een eerste staatsvorming ontstaat door de Noormannen met Kiev als centrum. Deze staat echter wordt vernietigd, gevolgd door de Mongoolse overheersing (1223-1480) die Rusland voor lange tijd afsnijdt van Europese invloeden. Later volgt een nieuwe staatsvorming met Moskou als centrum. Tsaar Peter de Grote wil Rusland moderniseren en zoekt daarvoor contact met het

Westen. Die koerswijziging wordt geforceerd ten koste van enorme offers: onder zijn bewind vervallen de boeren tot lijfeigenen en de bouw van de nieuwe hoofdstad St. Petersburg kost ontelbare slachtoffers. De adel weet hij aan zich te binden door ze afhankelijk te maken van hun plaats binnen het ambtenarenapparaat. Deze laatste groep richt haar aandacht geleidelijk op Europa, terwijl de massa van de Russische bevolking van die oriëntatie verstoken blijft. De daaruit ontstane spanningen ontladen zich van tijd tot tijd in enorme opstanden, die met bruto geweld worden neergeslagen.

In dit negentiende-eeuwse Rusland dient zich plotseling een enorme literaire creativiteit aan in schrijvers als Poesjkin, Gogol, Toergenjev, Nekrassov, Ljeskov en Gontsjarov. Twee giganten steken er met kop en schouder bovenuit, Tolstoj en Dostojevski. Ze zijn tijdgenoten, maar hebben elkaar nooit ontmoet. De romans van Dostojevski zijn nogal chaotisch van structuur, terwijl die van Tolstoj veel evenwichtiger gecomponeerd zijn en getuigen van zijn grote epische talent. Dostojevski echter heeft veel dieper dan Tolstoj het raadsel mens gepeild. Alleen in de kortere novellen *De dood van Ivan Iljitsj* en *Kreutzersonate* benadert Tolstoj op dit punt het genie van Dostojevski. Ze volgden elkaar met de nodige argwaan – zo gaat dat, ook bij grote schrijvers. Dostojevski schreef een weinig vleiende recensie over *Anna Karenina*. En Tolstoj typeerde Dostojevski als een schrijver van een ziekelijke middelmatigheid. Na de dood van Dostojevski kwam daar verandering in, toen Tolstoj de weduwe van Dostojevski bekende dat hij betreunde hem nooit ontmoet te hebben omdat hij in hem de enige mens zag die hem wat te zeggen had. En in de laatste jaren van zijn leven zou Tolstoj *De broers Karamazov* altijd onder handbereik hebben.

DOSTOJEVSKI

Dostojevski (1821-1881) is de zoon van een uit een verarmd adellijk geslacht stammend arts. In Petersburg doorloopt hij de genieschool en hij gaat in het leger, maar neemt al snel ontslag en wil van de pen leven. Zijn eerste werk *Arme mensen* (1846) wordt enthousiast ontvangen door de gezaghebbende literatuurcriticus Belinski. Deze introduceert hem bij de intelligentsia van Petersburg en daar raakt Dostojevski verzeild in de geheime kring van Petrajevski, die enthousiast de Franse socialistische utopisten bestudeert. In 1849 worden alle leden gearresteerd. Met enkele andere leden wordt Dostojevski ter dood veroordeeld, maar staande voor het vuurpeloton krijgt hij gratie en wordt zijn straf omgezet in vier jaar dwangarbeid in Siberië en daarna de plicht om als gewoon soldaat aan de Mongoolse grens te dienen.

Tien jaar later keert Dostojevski naar Petersburg terug. In die tussentijd is er veel gebeurd in Rusland: het had de Krimoorlog verloren, aan het repressieve regime van Nicolaas I was een einde gekomen en een spoorlijn tussen Petersburg en Berlijn had de verbinding met het Westen aanzienlijk verbeterd. In het tolerante klimaat van tsaar Alexander II komt de intelligentsia tot bloei. De liberale geest van de intelligentsia van de jaren veertig ontwikkelt zich nu in een meer radicale richting. Rusland wordt ontvankelijk voor ideeën en verworvenheden uit West-Europa. In dit veranderde klimaat duikt Dostojevski weer op maar hij gaat een heel eigen weg, waardoor hij zeker in het begin nauwelijks begrepen wordt. Wat is er met hem gebeurd?

In de eerste plaats is er die ervaring voor het vuurpeloton, waar Dostojevski oog in oog stond met de dood. In het aanschijn van de dood krijgt het leven eeuwigheidswaarde en het is deze ervaring die in zijn latere werken enkele malen beschreven wordt, ook in *De broers Karamazov*. Verder heeft Dostojevski in Siberië geleefd met het

Russische volk. Daarbij deed hij de beschamende ontdekking dat hij helemaal geen weet had van het volk, terwijl hij er in de Petrajevski-kring zo ijverig over had gediscussieerd. Hij ontdekt dat de intelligentsia die het Russische volk wil bevrijden nauwelijks iets van het volk begrijpt en dat haar theorieën in het luchtledige hangen, omdat ze vreemd zijn aan de levenssfeer van het volk.

Dostojevski heeft in Siberië de menselijke natuur in al haar naaktheid gezien. Wat hij in de misdadigers zag met wie hij leefde, gaat hij uiteindelijk zien als het centrum van de menselijke natuur: tegenspraak, ambivalentie, irrationaliteit. Alle overtuigingen over moraal raken bij hem in een crisis. Hij ziet niet alleen de ontoereikendheid van menselijke wetten, maar ook van de algemeen aanvaarde moraal. Menselijke verklaringen over de mens en overtuigingen van goed en kwaad schieten tekort of zijn zelfs verkeerd. Dostojevski kan niet meer geloven in de natuurlijke goedheid en de verstandigheid van de mens omdat hij het demonische in de mens heeft gezien. Hij ziet de mens nu als een chaotische vermenging van goed en kwaad, waarbij het kwade overwint wanneer de nodige rem ontbreekt.

Tegelijkertijd ontdekt Dostojevski onder het volk ook diepreligieuze mensen. Mensen die vanuit een eenvoudig, maar niet te doorgronden oervertrouwen de kracht vinden om ondanks veel ellende staande te blijven.

Met deze ervaringen keert Dostojevski terug in Petersburg en hij begrijpt dat de westerse ideeën die opgang maken, wezenlijke facetten van de mens over het hoofd zien. De wrede realiteit waarmee hij in Siberië geconfronteerd was, staat buiten de denkbeelden die meer en meer indruk maken in de hogere kringen in Rusland.

De hieruit ontstane spanning ontlaadt zich uiteindelijk in de novelle *Aantekeningen uit het ondergrondse*. Hier beschrijft Dostojevski hoe de mens zal worden wanneer hij de uiterste consequenties trekt van de rationalistische ideeën die steeds meer in zwang raken: er rest geen alternatief dan zich terug te trekken op zichzelf en daarmee overgeleverd

te worden aan de bodemloosheid van het eigen, afgezonderde ik. Maar dit door hyperrationaliteit ingegeven isolement ontaardt in een hel van wrok en rancune. De novelle is één lange monoloog van een man die niet in staat is zich in te passen in de samenleving. Teleurgesteld, lijdt de ik-figuur aan angst en haat tegen het leven en zoekt een toevlucht in de uiterste isolatie. In zijn kelder – het ondergrondse – koestert hij zijn wraakzucht door al het waardevolle van de buitenwereld te verachten.

Deze novelle wordt gezien als een sleutel tot het werk van Dostojevski, omdat hierin de wezenlijke worsteling van de mens voor het eerst in alle scherpheid wordt voorgesteld. Het protest tegen een leeg en zinloos bestaan, dat schaamteloze en brutale proporties aanneemt in ‘het ondergrondse’, onthult ook een roep om een hogere zin van het leven. De novelle is dus niet alleen een opstand, maar ook een indirecte verheffing van de religieuze levensbeschouwing. Een brief van Dostojevski aan zijn broer werpt hier meer licht op:

Die zwijnen van censoren hebben alles laten staan waar ik met alles spot en soms voor de schijn godslasterlijk ben, maar als ik uit dit alles de noodzaak afleid in Christus te geloven, verbieden ze het.¹

Dostojevski voelt de ‘noodzaak’ om te geloven, hij is echter te zeer een scepticus om iets zomaar aan te nemen. Maar vanaf deze novelle is Dostojevski’s werk een zoektocht om uit de vicieuze cirkel van de sceptische twijfel te breken. In het spanningsveld tussen de wil om te geloven en de verstandelijke twijfel, schept Dostojevski zijn grote romans *Misdaad en straf*, *De idioot*, *Boze geesten*, *De jongeling* en *De broers Karamazov*. Hij doorgrondt de polariteiten van geloof en ongeloof en werkt de worsteling met geloof uit in zijn personages.

De laatste in de rij van grote romans is *De broers Karamazov*. Het is een kathedraal van een roman, met verrassende ruimtes, onopgemerkte niches en een goed gecomponeerd verhaal waarin alles met alles samenhangt. Tegelijk is deze omvangrijkste roman niet meer dan een inleiding op een roman die Dostojevski eigenlijk had willen schrijven. Dat kwam er niet meer van, want hij overleed onverwacht op de leeftijd van zestig jaar.

Bij herlezing van deze roman trof mij hoe het religieuze alles doortrekt. Niet alleen door het evangeliewoord, dat is meegegeven. Er zijn diverse passages waarin Dostojevski evangeliefragmenten navertelt in de context van zijn heden. Zonder enige vertrouwdheid met het evangelie ontgaat je veel in deze roman. Twee voorbeelden.

Het boek bevat een hagiografische levensbeschrijving van de starets Zosima. Dostojevski speelt heel virtuoos met de menselijke en al te menselijke reacties op die man, die niet alleen vereerd wordt, maar die ook tegenspraak oproept. Wanneer de starets sterft begint, tegen alle overspannen vrome gevoelens in, het lijk van de monnik te stinken. Om drie uur in de middag! Dan denk je onwillekeurig aan die ontluisterende dood aan het kruis om drie uur in de middag met de woorden: mijn God mijn God, waarom hebt gij mij verlaten...

Tweede voorbeeld: de figuur van Groesjenka in de roman is een hervertelling van het verhaal van Maria Magdalena uit het evangelie. Wanneer Rakitin de in een crisis geraakte Aljosja naar Groesjenka weet mee te tronen wordt hij daarvoor betaald, niet met dertig zilverlingen, maar met vijfentwintig roebel. En het gesprek dat tussen Aljosja en Groesjenka volgt – een van de sterkste dialogen in deze roman – heeft een verbluffende overeenkomst met het gesprek tussen Jezus en de vrouw bij de waterput. Dostojevski lijkt het evangelie in de tegenwoordige tijd te plaatsen, daardoor confronteert het ook en roept het tegenspraak op.

Fenomenologie van de religieuze existentie

De lezer of interpretator die op zoek is naar het religieuze in de werken van Dostojevski wordt geconfronteerd met een veelheid en rijkdom waar hij in dreigt te verdrinken. Dat vraagt om een ordende en verbindende lijn. In navolging van Romano Guardini, die een boeiende interpretatie schreef over de romans van Dostojevski, zoek ik die verbindende lijn in de verhouding van de enkeling tot de aarde (natuur) en het volk.

Deze lijn begint met mensen die in deze verhouding volledig en woordeloos opgaan, en loopt verder via mensen bij wie deze verhouding bewust wordt, zich differentieert en spanningen kent, tot mensen bij wie deze verhouding als het ware 'cultuur' wordt zonder haar substantie te verliezen. Langs dezelfde lijn komen ook figuren voor bij wie deze grondsubstantie in gevaar is, verdund wordt, verminkt, uit elkaar gerukt en enkele elementen extreem verzinnebeeld of doctrinair overdreven worden. Op deze wijze kan aan de hand van figuren uit de romans van Dostojevski een fenomenologie van de religieuze existentie ontwikkeld worden. Hoe ziet deze eruit?

Volk

In het wereldbeeld van Dostojevski is het volk de menselijke oersfeer: geworteld, sterk en eerbiedwaardig, verbonden en ingebed in de elementen van het bestaan. Van daaruit voelt het de eenheid van alles, terwijl de westerse mens zich uit dat verband losmaakt, gekunsteld wordt, houvast verliest en ziek wordt. Het volk is de spontane en eenvoudige mens. Het reflecteert niet, maar leeft de ongebroken werkelijkheid van zijn bestaan vanuit zijn wortels. Daarmee is het echter ook aan het bestaan uitgeleverd. Het heeft de last daarvan te dragen. De vraag of die last rechtvaardig is, stelt het niet. Het leven is er met zijn last, en de technieken om deze te ontlopen zijn nog niet bekend. Dus draagt het volk eenvoudig deze last en daarin wordt het groot.

Volgens Dostojevski is dit volk God nabij, omdat het in de ongebrokenheid van het menselijk bestaan staat dat tegelijk een uitgeleverd-zijn betekent. Terwijl in het avondland het religieuze wereldgevoel bepaald wordt door het bewustzijn dat de wereld 'afgerond' geschapen is, met het gevolg dat de religieuze verhouding door distantie gekenmerkt wordt, voelt het volk hoe in alles iets van God gebeurt. Daarmee wordt geen natuurlijke alverbondenheid bedoeld. Want beslissend is dat het volk aan Christus gelooft en hem overal tegenwoordig weet, zowel in de natuur als in de gebeurtenissen van het dagelijks bestaan. Deze breuk met een natuurlijke alverbondenheid treedt vooral naar voren in het lijden. Heel het leven van het volk is getekend door lijden. Maar dit lijden wordt als Gods wil aangenomen en gedragen, en daardoor voltrekt zich een voortdurende transformatie van natuurlijke wereld naar christelijk sprekende schepping. 'Aarde', 'natuur' en 'volk' zijn voor Dostojevski geen natuurlijke begrippen, maar verlostte werkelijkheden die in samenhang staan met wat Paulus de 'nieuwe schepping' noemt. Deze betrekkingen gaan zo diep dat wie het contact met dit volk verliest, ook het contact met de levende God kwijtraakt.

Dostojevski is een van de grote romantici. In zijn volksbegrip komen wezenlijke aspecten van de christelijke levensbeschouwing samen. Daarbij idealiseert hij het volk niet. Hij ziet het realistisch, met het smerige, lasterlijke, verlopen en onwetende, het afgestompte, gierige en in de greep van een afschuwelijke drankzucht... maar toch is het 'volk van God'. Het bestaan van het volk wordt niet als zodanig heilig verklaard, maar overal staan de deuren naar het heilige open, overal loopt de grens waar God aan de andere zijde staat. Dat deze verhouding ook kan afglijden naar het heidense, heeft Dostojevski geweten en gepeild in twee figuren uit *Boze geesten*: Marja Lebedkina en Sjatov.

Stille en grote aanvaarding

Laten we de lijn aflopen van verschillende figuren die aspecten van het volk en zijn religieuze existentie duidelijk maken. Als eerste de vrome vrouwen die de starets Zosima bezoeken en die even uit de anonimiteit van het volksgemeen opduiken, een woord van troost zoeken en er weer in verdwijnen. Vervolgens twee vrouwen die in een uitzonderlijke situatie leven: Sonja Andrejevna (*De jongeling*), die een buitenechtelijk kind heeft van haar grootgrondbezitter en Sonja Semjonovna (*Misdaad en straf*), die om haar tot armoede vervallen familie te helpen in de prostitutie is gegaan. Beide vrouwen leven deze uitzonderlijke situatie vanuit een volledige overgave. Het zijn vrouwen van de stille en grote aanvaarding. Juist omdat zij in zo'n uitzonderlijke situatie leven wordt iets duidelijk van wat voor ons denken niet gemakkelijk na te voelen is. Door de eenvoud van het gelovig vertrouwen en door de oprechtheid van de overgave lijkt zich midden in de menselijke verwarring een transcendentie te verdichten die dragend wordt en die dieper ligt dan het louter ethische onderscheid tussen goed en kwaad, zonder dit onderscheid ook maar in het minst aan te tasten. In deze beide vrouwen leeft het bewustzijn van het volk dat de verlossende verandering van bestaan zich voltrekt in de gelovige aanvaarding van het lijden.

Geestelijke mannen

Een volgend stadium in deze lijn zijn de geestelijke mannen. De figuur komt al voor in *De jongeling* in de persoon van Makar Dolgoeriki, maar de geestelijke man lijkt zijn voltooiing te vinden in de starets Zosima en diens broer Markel uit *De broers Karamazov*. Markel sterft jong. Tijdens de laatste weken van zijn leven ervaart hij een diepgaande verandering waardoor hij iemand wordt die op Franciscus van Assisi lijkt. Hij spreekt met de vogels en de hele schepping. Zosima kiest aanvankelijk voor een officiersloopbaan. Daarin geeft hij zich over aan een losbandig leven van drank, duellen en het afranselen van zijn dienaar, tot-

dat hij tot inkeer komt, de wereld vaarwel zegt en door een lang leven van gebed en boete de ommekeer voltrekt, alsof de zaden die door zijn broer Markel zijn uitgestrooid in hem tot bloei komen. Hij groeit uit tot starets, de wijze die in het volk van Rusland zo'n eigen plaats heeft. In deze man komt de godsverhouding van het volk tot voltooiing, hier wordt de religieuze existentie van het volk naar de sfeer van het christelijk heroïsche verheven. En dat niet alleen praktisch zoals bij de pelgrim Makar uit *De jongeling*, maar ook met de vrijheid van het verworven inzicht, want de starets Zosima wordt uitlegger en beschermer van werkelijkheden en waarden van het christelijk geloof.

Aljosja – de engel

Een heel bijzondere figuur is Aljosja, de jongste van de broers Karamazov. Hij heeft zich als leerling bij de starets Zosima aangesloten en leeft bij hem in het klooster. Aljosja bezit een grootheid die de starets niet bezit. Hij is in staat tot grote liefde, kent geen vrees, is zuiver, niet op zichzelf gericht en – het belangrijkste wat iedereen opvalt – hij oordeelt niet over andere mensen. Dit alles is echter niet verworven door een boetvaardig leven, zoals bij de starets Zosima, maar het is een gave die vanaf het begin aanwezig is.

Aljosja heeft een bijzondere verhouding tot de waarheid. In hem werkt een waarheidskracht die niet alleen niet liegt, maar positief zegt wat is. Zijn spreken van de waarheid wordt een medium voor iets religieus. Guardini spreekt van de gave van Dostojevski om buitenmenselijke existentie zo in het menselijke te vertalen, dat voor ons een werkelijke mens leeft en tegelijk in hem het beeld van het buitenmenselijke naar voren komt. Bij Aljosja lijkt het Dostojevski inderdaad gelukt om in een mensengedaante iets van een engel uit te drukken, en dan de bijzondere engel die de heilige waarheid leeft: de cherubijn. Aljosja's de-waarheid-spreken wordt zo in bepaalde situaties het spreken van een gezondene, waarin de waarheid in bijna

extatische vormen naar buiten breekt. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer hij tegen zijn broer Ivan zegt: niet jij bent de moordenaar!

De starets heeft oog voor de grootheid van Aljosja en vormt hem, maar hij stuurt hem uiteindelijk toch weer de wereld in. Zo bevestigt hij dat Aljosja een gezondene is, een engel. Maar engelen kunnen vallen, en bij Aljosja gebeurt dat ook. Wanneer de starets overlijdt en zijn lijk tegen alle verwachtingen in begint te stinken, lijken zijn tegenstanders de overhand in het klooster te krijgen. Deze gebeurtenis stort Aljosja in een crisis en op dat moment valt hij. Want ondanks het klemmende verzoek van de starets om zijn broer Dimitri niet alleen te laten, vergeet Aljosja op het beslissende moment die opdracht en breekt de catastrofe los: de vader wordt vermoord.

Ivan – opstand

In de oudere broer van Aljosja, Ivan Karamazov, wordt de opstand tegen God uitgewerkt. De voor Dostojevski fundamentele relatie met het volk, die de voorafgaande figuren ieder op eigen wijze hebben, is hier vernietigd. Ivan heeft zich daaruit losgemaakt en heeft zich op zijn individuele verstand en zijn subjectieve wil teruggetrokken. Hij is niet in staat tot een directe godsverhouding zoals het volk die voltrekt. Hij weigert echter ook door aanvaarding, arbeid, overgave, offer het zijne te doen opdat op een ander bestaansniveau een nieuwe godsverhouding kan ontstaan. Tegelijk is zijn negatie niet sterk of eenduidig genoeg om tot een hartstochtelijke godsontkenning of geloofsafval te komen. Daarbij komt de gecompliceerde, door veel conflicten verscheurde persoonlijkheid van deze jongeman die nooit kind is geweest en nog geen volwassene is geworden. Daaruit ontstaat de zeldzame half-verhouding van Ivan, die aan God gelooft maar Gods schepping niet aanvaardt en dit betekent 'opstand'. De legende van de grootinquisiteur, waarvan Ivan de auteur is, fungeert als legitimatie van deze opstandigheid. Deze houding openbaart zich uitein-

delijk in het verscheurende duivelsvisioen van Ivan. Dit visioen wordt verder besproken door Donald Loose, elders in deze bundel.

Dimitri – worsteling om de ziel

Voor het thema van de ziel is vooral Dimitri, de oudste van de broers Karamazov, interessant. Hij is de enige zoon uit het eerste huwelijk van Fjodor Pavlovitsj, wiens vrouw na drie jaar wegloopt. Volkomen verwaarloosd door zijn vader, wordt Dimitri onder de hoede genomen door diens bediende. Later kiest hij voor een officiersloopbaan en leidt hij een leven van drank en vrouwen. Hij is impulsief en chaotisch. Net als zijn vader is hij in de ban van een grote zinnelijkheid, maar tegelijk kent Dimitri een groot eergevoel. Daaruit ontstaan spanningen die zijn handelingen een onvoorspelbaar karakter geven. In gesprek met zijn broer Aljosja uit hij zich hierover, in het hoofdstuk ‘Biecht van een brandend hart’:

Schoonheid is iets verschrikkelijks, iets ontzettends!
Verschrikkelijk, omdat ze ondefinieerbaar is, je kunt haar niet definiëren omdat God uitsluitend raadsels heeft opgegeven. Hier komen de oevers bijeen, hier leven alle tegenstrijdigheden samen. Ik ben niet erg onderlegd, broer, maar hier heb ik veel over nagedacht. Verschrikkelijk veel geheimen! Teveel raadsels die de mens op aarde verdrukken. Raad zoveel als je kan en probeer er het beste van te maken. Schoonheid! Wat ik onverdraaglijk vind, is dat een van hart en geest zeer hoogstaand mens begint met het ideaal van de Madonna en eindigt met het ideaal van Sodom. Nog erger is hij die zelfs met het ideaal van Sodom in zijn hart het ideaal van de Madonna niet ontkent omdat zijn hart nog waarlijk, waarlijk voor de Madonna brandt, net als in zijn jonge, zondeloze jaren. Nee, de mens is te veelomvattend, een beetje al te veel, ik zou het wat inkrimpen. God mag weten wat dat is, hè! Wat zich aan de geest voordoet als schandalig, dat is voor het hart pure schoon-

heid. Is er schoonheid in Sodom? Reken maar van wel, voor de overgrote meerderheid der mensen – kende je dat geheim soms niet? Het verschrikkelijke is dat schoonheid niet alleen iets ontzettends is, maar ook iets geheimzinnigs. De duivel die met God strijdt, en het strijdtoneel is het hart der mensen.²

In de roman zien we Dimitri langs de rand van de afgrond balanceren. De spanningen tussen hem en zijn vader lopen hoog op, de strijd om de erfenis en om Groesjenka brandt los. Het begint met verwijten en schelden. Het komt tot geweldpleging, waarbij de vader grof mishandeld wordt. En opeens is de vader vermoord, juist op het moment dat Dimitri met bebloede handen en een grote hoeveelheid geld een feestpartij aanricht in het gezelschap van de vrouw van wie hij hartstochtelijk veel houdt. Verontrustend veel signalen wijzen in de richting van Dimitri als de dader. Hij wordt gearresteerd, er volgt een proces en het komt tot zijn veroordeling. Maar precies wanneer de catastrofe losbreekt, verandert er ook iets in deze impulsieve chaoot.

In de gesprekken met zijn broer Aljosja komt Dimitri tot zichzelf. Gesprekken waarbij Aljosja vooral de stille toehoorder is. In al zijn onbeholpenheid weet Dimitri rake opmerkingen te maken die verwijzen naar zijn worsteling om de ziel. Het hoofdstuk ‘Een lofzang en een geheim’ beschrijft het gesprek dat plaatsvindt in de cel van Dimitri, twee maanden na zijn arrestatie en de dag voordat zijn proces begint.

Stel je voor: dat zit daar in je zenuwen, in je hoofd, dat wil zeggen daar in je hersens zitten die zenuwen (...) daarom neem ik eerst waar en dan pas denk ik... dat komt allemaal door die staartjes en helemaal niet omdat ik een ziel heb en omdat ik iemands beeld en gelijkenis ben, dat is allemaal onzin. Dat heeft Michail me gisteren nog allemaal zitten vertellen, broer, ik was als door de bliksem getroffen. Geweldig, Aljosja, die wetenschap! Dat is de nieuwe mens,

dat begrijp ik heel goed... Maar toch heb ik met God te doen! (...) Scheikunde, jongen, scheikunde! Niets aan te doen, eerwaarde, schuif eens een beetje op, allemaal scheikunde! En Rakitin heeft een hekel aan God, een bloedhekel! Dat is hun zwakke plek, bij allemaal! Maar ze verbergen het. Ze liegen. Ze doen alsof. (...) 'Maar wat moet de mens daarna dan?' vraag ik. 'Zonder God en zonder toekomstig leven? Betekent dat dan niet dat tegenwoordig alles is geoorloofd, dat alles mag?' 'Wist je dat dan niet?' zegt hij. En hij lachen.³

In deze woorden wordt het gevaar opgemerkt van een (natuur)wetenschappelijk denken dat een totalitair karakter krijgt en de ziel irrelevant dreigt te verklaren. Dimitri stuntelt onhandig met neurofysiologische termen en worstelt intuïtief om zicht te houden op dat geheim van de mens waar het woordje 'ziel' naar verwijst. En dan vervolgt hij:

Ik heb gewacht tot het allerlaatste om mijn hart uit te storten. Broer, in die laatste twee maanden voel ik dat ik een ander mens ben geworden, er is een nieuw mens in mij opgestaan! Die zat opgesloten in mij, maar zou nooit naar buiten zijn gekomen als die donderslag er niet was geweest. Verschrikkelijk! Wat kan mij het schelen dat ik twintig jaar met een hamer erts moet kloppen, daar ben ik helemaal niet bang voor, maar ik ben wel bang voor iets anders: dat die nieuw opgestane mens mij verlaat! Ook daar in de mijnen, onder de grond, kun je vlak naast je in net zo'n kettingganger en moordenaar als jij bent een mensenhart vinden en een geestverwant, omdat je ook dan kan leven en liefhebben en lijden! (...) Ik heb mijn vader niet vermoord, maar ik moet toch gaan. Ik aanvaard het! Dat kwam hier allemaal bij me op... binnen deze verveloze muren. En het zijn er zo veel, honderden wel, van die ondergrondsen, bedoel ik, met houwelen in hun hand. O ja, we zullen ketenen dragen, we zullen onvrij zijn, maar dan, op het toppunt van ons

verdriet, zullen we opnieuw verrijzen in een vreugde zonder welke de mens niet kan leven, en God moet er zijn, want God geeft vreugde, dat is Zijn privilege, een heel groot privilege... Lieve Heer, laat de mens wegsmelten in het gebed! Hoe moet ik daar onder de grond zonder God leven? Rakitin liegt: als ze God van de aarde wegjagen, dan onthalen wij Hem onder de grond! Een dwangarbeider kan niet leven zonder God, die heeft God nog meer nodig dan een niet dwangarbeider! En dan heffen wij, ondergrondse mensen, vanuit de ingewanden der aarde een tragische lofzang aan op God die de vreugde heeft! Leve God en zijn vreugde! Ik houd van Hem!⁴

Dimitri verwijst naar de verandering die zich in deze maanden in hem heeft voltrokken. Hij is niet in staat deze intellectueel te verwoorden of verantwoorden, maar hij voelt elementaire zaken aan en hij vecht op zijn manier voor de ongrijpbare werkelijkheid van de ziel. Hij spreekt over een nieuwe mens die in hem opgestaan is, een nieuwe mens die toegang heeft tot het leven en de vreugde. Daaruit ontstaat ook het verlangen om in de diepste ellende een lofzang aan te heffen.⁵

Zo komt in de tekst van dit hoofdstuk, in de chaotische uitspraken van Dimitri iets van het geheim van de mens aan het licht. Het geheim waarnaar verwezen wordt wanneer wij het over de ziel hebben.

TOT BESLUIT

Sommigen spreken over de enorme elasticiteit en breedheid van de Russische mens, die met westerse, eenduidige begrippen zo moeilijk te karakteriseren valt. Ik betwijfel of dat uitsluitend een Russisch probleem is, omdat er altijd aspecten van het mens-zijn blijven die moeilijk voor de rationaliteit te doorgronden zijn. De verdienste van Dostojevski is juist dat hij dit onder woorden brengt en daarmee het denken (weer) bewust maakt van zijn eigen gren-

zen. Er zullen wel specifiek Russische trekken in zijn figuren zitten. De mate echter waarin Dostojevski's werken over de wereld hun weg gevonden hebben, doet vermoeden dat hij het raadsel mens toch ook weergeeft op een wijze die een zekere universaliteit bezit.

Rusland heeft een eigen geschiedenis, die schoksgewijs verlopen is. De confrontatie met de moderne westerse wereld vond niet geleidelijk plaats. Tsaar Peter heeft Rusland met geweld op het Westen doen oriënteren. Daardoor waren in dat land in de negentiende eeuw als het ware vier eeuwen nog present. Grote groepen mensen leefden ook toen nog in wat wij in het Westen de middeleeuwen noemen, naast mensen die aspecten van de moderne tijd in zich opgenomen hebben. Daardoor kon Dostojevski ook mensen schilderen in hun middeleeuwse vroomheid, met een stevig geworteld zijn in het volk. De consequenties hiervan heeft hij diep gepeild. Maar hier stuiten we tevens op een grens van Dostojevski. Voor hem stond het verliezen van contact met het volk gelijk met het losraken van God. Hij lijkt niet de vraag te hebben gesteld naar een vorm van geloven buiten een geworteld zijn in het volk om – een situatie die toch eerder de onze is. Want het volk, in de betekenis waarin Dostojevski dat weergeeft, is voor ons geen realiteit meer. Op dat punt zullen wij eigen wegen moeten gaan.

NOTEN

- 1 F.M. Dostojevski, *Brieven*, Verzameld Werk x I (Amsterdam 1999, G.A. van Oorschot), p. 179.
- 2 F.M. Dostojevski, *De broers Karamazov*, Verzameld Werk I X (Amsterdam 2005, G.A. van Oorschot), p. 133-134.
- 3 Idem, 713-714.
- 4 Idem, 716-717.
- 5 Een recent voorbeeld bevestigt waar het hier om gaat. Tijdens de aardbeving die China in 2008 trof kwam het

bericht door dat een meisje bedolven onder de ingestorte school bleef zingen. En dat zingen zou de andere bedolven klasgenoten moed gegeven hebben en geholpen om te overleven.

L I T E R A T U U R

- N. Berdjajew, *Die Weltanschauung Dostojewskijs*, München 1925, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Paul Evdokimov, *Christus im russischen Denken*, Trier 1977, Paulinus Verlag.
- André Gide, *Dostojewski. Aufsätze und Vorträge*, Darmstadt z.j., Bürgers Taschenbücher.
- Romano Guardini, *Religiöse Gestalten in Dostojewskijs Werk. Studien über den Glauben*, München 1977 (6de druk) – 1ste druk (1932), Kösel-Verlag. Verschenen als *Der Mensch und der Glaube. Versuche über die religiöse Existenz in Dostojewskijs großen Romane*.
- M.A. Lathouwers, *Dostojewskij*, Brugge Utrecht 1968, Desclée De Brouwer.
- Frank Thiess, *Dostojewski. Realismus am Rande der Transzendenz*, Stuttgart 1971, Seewald Verlag.